

TEMIR DAVRI ARXEOLOGIG YODGORLIKLARI TARIXSHUNOSLIGI

Valijonov Mirzo Bahodir o'g'li
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston hududidagi temir davri arxeologik yodgorliklari tadqiqining tarixshunoslik tahlili yoritilgan. Maqolada ilk temir davri madaniyatlari bo'lgan Chust, Burguluk, Amirabod, shuningdek, So'g'diyona, Baqtriya va Xorazm hududlaridagi yodgorliklarning o'rganilish bosqichlari, ilmiy konsepsiyalarning shakllanishi va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotlar davomida qo'lga kiritilgan faktik ma'lumotlar, stratigrafik kuzatishlar va xronologik tizimlar o'zaro qiyoslanib, davrlashtirish muammolariga aniqlik kiritilgan. Maqola sohada olib borilgan fundamental tadqiqotlar va ularning ilmiy xulosalarini umumlashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Temir davri, tarixshunoslik, Chust madaniyati, Burguluk madaniyati, Amirabod madaniyati, So'g'diyona, Baqtriya, arxeologik yodgorliklar, stratigrafiya, moddiy madaniyat, xronologiya.

Mana, berilgan annotatsiya va kalit so'zlarning rus hamda ingliz tillaridagi professional tarjiması:

Аннотация: В данной статье представлен историографический анализ исследований археологических памятников эпохи железа в Центральной Азии, в частности на территории Узбекистана. В статье анализируются этапы изучения, формирование научных концепций и тенденции развития памятников культур раннего железного века, таких как Чустская, Бургулюкская, Амирабадская, а также памятников на территориях Согдианы, Бактрии и Хорезма. На основе сопоставления фактических данных, стратиграфических наблюдений и хронологических систем, полученных в ходе исследований, внесены уточнения в проблемы периодизации. Статья служит обобщению фундаментальных исследований и их научных выводов в данной области.

Ключевые слова: Эпоха железа, историография, Чустская культура, Бургулюкская культура, Амирабадская культура, Согдиана, Бактрия, археологические памятники, стратиграфия, материальная культура, хронология.

Abstract: This article presents a historiographical analysis of the research on Iron Age archaeological sites in Central Asia, specifically within the territory of Uzbekistan. The paper analyzes the stages of study, the formation of scientific concepts, and the development trends of early Iron Age cultures, including Chust, Burguluk, and

Amirabad, as well as sites in the territories of Sogdia, Bactria, and Khwarazm. By comparing factual data, stratigraphic observations, and chronological systems obtained during the investigations, the problems of periodization are clarified. The article serves to summarize fundamental research and its scientific conclusions in this field.

Keywords: Iron Age, historiography, Chust culture, Burguluk culture, Amirabad culture, Sogdia, Bactria, archaeological sites, stratigraphy, material culture, chronology.

Kirish

Insoniyat tarixida ijtimoiy-iqtisodiy, texnologik va madaniy taraqqiyotning tub burilish davri hisoblangan ilk temir davri (miloddan avvalgi X–IV asrlar) Markaziy Osiyo xalqlari hayotida alohida o‘rin tutadi. Temir metallurgiyasining kashf etilishi va uning mehnat hamda harbiy qurollar ishlab chiqarishga joriy etilishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning mislsiz o‘sishiga, o‘troq dehqonchilik va chorvachilik xo‘jaliklarining ixtisoslashuviga hamda ilk davlatchilik tizimlarining shakllanishiga olib keldi [1, 12-b.].

Markaziy Osiyo, jumladan, O‘zbekiston hududi ilk temir davriga oid turli-tuman va boy arxeologik yodgorliklarga ega. Farg‘ona vodiysi, Toshkent vohasi, Surxondaryo, Qashqadaryo va Zarafshon vohalari hamda Quyi Amudaryo havzalarida joylashgan yodgorliklar o‘zining lokal xususiyatlari va o‘ziga xos madaniy qatlamlari bilan ajralib turadi. Ushbu madaniyatlarni o‘rganish va ularning tarixshunosligini tahlil qilish, mintaqada qadimgi urbanizatsiya jarayonlari va etnomadaniy aloqalarni yoritishda fundamental ahamiyat kasb etadi [2, 45-b.].

Mazkur muammoning tarixshunoslik jihatdan o‘rganilishi fanda turlicha yondashuvlar, nazariyalar va maktablarning shakllanganligini ko‘rsatadi. XX asrning o‘rtalaridan boshlab jadallashgan keng ko‘lamli arxeologik ekspeditsiyalar natijasida yig‘ilgan ulkan ashyoviy dalillar bazasi temir davri jamiyatlarining ijtimoiy tarkibi, xo‘jalik yuritish tizimi va mudofaa arxitekturasini qayta tiklashga imkon berdi [3, 88-b.]. Ushbu maqolada temir davri yodgorliklari tarixshunosligining eng muhim bosqichlari, erishilgan ilmiy natijalar va mavjud muammolar tizimli tahlil etiladi.

Metodologiya

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tarixiy-tizimlilik, qiyosiy-tarixiy tahlil, arxeologik stratigrafiya va tipologik tasniflash metodlaridan foydalanildi. Tarixshunoslik tahlilida obyektivlik printsiplariga tayanildi, ya‘ni tadqiqotchilarning xulosalari va ilmiy farazlari o‘zlari o‘rgangan arxeologik manbalarning xarakteri va davr mafkuraviy bosimi bilan o‘zaro aloqadorlikda ko‘rib chiqildi. Maqolada sovet

davri arxeologiya maktabi vakillari (M.E. Masson, S.P. Tolstov, V.M. Masson, Y.G‘. G‘ulomov) hamda mustaqillik yillaridagi milliy va xalqaro qo‘shma ekspeditsiyalar (A. Asqarov, E. Rtveladze, SH. Pidayev, M. Isomiddinov, T. SHirinov) tadqiqotlarining natijalari qiyosiy olingan.

Natijalar

Markaziy Osiyoda ilk temir davri yodgorliklarini o‘rganish tarixini shartli ravishda uchta asosiy bosqichga bo‘lish mumkin:

1. **XX asrning 20–40-yillari:** Dastlabki qidiruv ishlari va tasodifiy topilmalarni qayd etish bosqichi.
2. **XX asrning 50–80-yillari:** Keng ko‘lamli rejaviy ekspeditsiyalar (Xorazm, Janubiy Turkmaniston, Pomir-Oloy, O‘zbekiston san’atshunoslik ekspeditsiyalari) davri bo‘lib, unda yirik mintaqaviy madaniyatlar kashf etildi va dastlabki xronologik tizimlar yaratildi.
3. **XXI asr boshlari (Mustaqillik davri):** Xalqaro ekspeditsiyalarning tashkil etilishi, radiokarbon (^{14}C) tahlillar yordamida mutloq xronologiyani aniqlash va mikro-stratigrafik tadqiqotlarning joriy etilishi bosqichi.

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan eng katta natijalardan biri – bu mintaqadagi ilk temir davri yodgorliklarining lokal madaniyatlar kesimida tabaqalanishidir.

Farg‘ona vodiysidagi Chust madaniyati (miloddan avvalgi XIV–VII asrlar) M.E. Voronets va V.I. Sprishevskiy tomonidan Chust yodgorligida olib borilgan qazishmalardan boshlab o‘rganilgan [4, 56-b.]. Keyinchalik Yu.A. Zadneprovskiy o‘zining fundamental tadqiqotlarida ushbu madaniyatning 80 dan ortiq yodgorligini ro‘yxatga oldi va uni Markaziy Osiyodagi dehqonchilik madaniyatlarining eng yirik o‘choqlaridan biri sifatida baholadi [5, 112-b.].

Toshkent vohasidagi Burguluk madaniyati (miloddan avvalgi IX–VI asrlar) A.I. Terenojkin tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, Qovunchitepa va Burguluktepa yodgorliklari misolida dehqonchilik-chorvachilik xo‘jaligi asoslari tahlil etilgan [6, 34-b.]. Quyi Amudaryo havzasida esa S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm ekspeditsiyasi Amirabod madaniyatini (miloddan avvalgi X–VIII asrlar) aniqladi, bu yodgorliklar yarim o‘troq chorvadorlar va dehqonlarning o‘tish davri madaniyatini aks ettiradi [7, 210-b.].

Tahlil va muhokama

Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududidagi ilk temir davri arxeologik yodgorliklarining tarixshunoslik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu davrni o‘rganish uzoq davom etgan konseptual evolyutsiyani bosib o‘tgan. Tadqiqotlar davomida to‘plangan materiallar shunchaki inventarizatsiya qilinmasdan, balki mintaqaning iqtisodiy,

ijtimoiy va shaharsozlik tarixini tubdan o'zgartirgan bir qancha fundamental muammolar doirasida qizg'in ilmiy bahslarga sabab bo'lib kelmoqda.

Davrlashtirish va xronologiya muammosi: "Yaz" tizimi va uning evolyutsiyasi

O'zbekiston va unga yondosh hududlarning ilk temir davri yodgorliklari xronologiyasini belgilashda uzoq yillar davomida Janubiy Turkmanistondagi Yaztepa yodgorligi stratiografiyasi asosida V.M. Masson tomonidan ishlab chiqilgan va keyinchalik butun mintaqa uchun etalonga aylangan uch bosqichli tizim yetakchilik qildi [9, 142-b.]. Ushbu tizimga ko'ra:

- **Yaz-I davri (miloddan avvalgi X–VIII asrlar):** Bo'yalgan idishlar madaniyatining shakllanishi va temir texnologiyasining dastlabki kirib kelishi;
- **Yaz-II davri (miloddan avvalgi VII–VI asrlar):** Sopol idishlar tayyorlashda kulolchilik charxining keng joriy etilishi, birinchi monumental arxitektura va mustahkamlangan qal'alarning paydo bo'lishi;
- **Yaz-III davri (miloddan avvalgi VI–IV asrlar):** Ahamoniylar imperiyasi davri madaniy qatlamlari, sopol shakllarining standartlashuvi (silindrsimon-konussimon idishlar).

Biroq, Surxondaryo vohasidagi Kuchuktepa, Bo'ston, Qizilcha va Bandixon yodgorliklarida olib borilgan tadqiqotlar tarixshunoslikda ushbu universal xronologiyani ma'lum ma'noda qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Chunki A. Asqarov va T. Shirinov tomonidan Kuchuktepaning eng quyi qatlamlarida olib borilgan qazishmalar shuni isbotladiki, Yaz-I davriga mos keluvchi ushbu qatlamlarda haqiqiy temir qurollar deyarli uchramaydi, xo'jalikda hali ham jez va tosh qurollar (chaqmoqtoshdan yasalgan o'roq parchalari) mutloq ustunlikka ega edi [10, 63-b.].

Bu holat tarixshunoslikda "ilk temir davri" terminologiyasining nisbiyligi haqidagi diskussiyani keltirib chiqardi. Ayniqsa, fransuz arxeologi Anri-Pol Frankfor va germaniyalik tadqiqotchilar Janubiy Baqtriya yodgorliklari materiallariga tayanib, Markaziy Osiyoda haqiqiy temir metallurgiyasining keng ko'lamda iqtisodiy samara bera boshlashi Yaz-I davriga emas, balki faqatgina miloddan avvalgi VIII asr oxiri va VII asr boshlariga (Yaz-II bosqichining boshlanishi) to'g'ri kelishini ilgari surdilar.

So'nggi yillarda olingan radiokarbon (^{14}C) tahlillari esa vaziyatni yanada oydinlashtirdi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologik tadqiqotlar instituti hamda xorijiy laboratoriyalar (masalan, Leyptsig va Lion institutlari) hamkorligida Bandixon va Qizilcha yodgorliklaridan olingan ko'mir qoldiqlari tahlil qilinganda, Yaz-I komplekslarining boshlanishi miloddan avvalgi XI asr o'rtalariga borib taqalishi mumkinligi aniqlandi. Bu esa mintaqada moddiy madaniyat transformatsiyasi ilgari

taxmin qilinganidan ko'ra ancha erta, ammo sekinroq kechganligini ko'rsatuvchi jiddiy faktik o'zgarishdir.

Chust madaniyati etogenezi va uning iqtisodiy tuzilishi atrofidagi ilmiy bahslar

Farg'ona vodiysining ilk temir davri o'troq dehqonchilik madaniyati hisoblangan Chust madaniyati (miloddan avvalgi XIV–VII asrlar) tarixshunosligi o'ziga xos konseptual to'qnashuvlarga boy. Bu boradagi birinchi jiddiy munozara madaniyatning kelib chiqishi bilan bog'liq.

Yirik arxeolog-tarixshunos Yu.A. Zadneprovskiy Chust madaniyatini Farg'ona vodiysining so'nggi bronza davridagi Andronovo madaniyatiga mansub cho'l-chorvador aholisining o'troqlashishi va janubiy elementlar ta'sirida o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan lokal hodisa sifatida talqin etgan [5, 112-b.]. U o'z fikrini Chust madaniyati sopol idishlarida uchraydigan chizma geometrik naqshlar va tosh qurollarning o'ziga xos shakllari bilan isbotlashga urindi.

Bunga qarshi olarak, akademik A. Asqarov mutqaddam boshqa konsepsiyani ilgari surdi. Uning fikricha, Chust madaniyati – bu Janubiy Turkmaniston va Shimoliy Baqtriyaning o'troq dehqonchilik madaniyatlari (Namazgoh VI va Namozgoh tipidagi so'nggi bronza kompleksi) aholisining shimoli-sharqqa tomon migratsiyasi mahsulidir [8, 75-b.]. Buni Chust yodgorliklaridan topilgan ko'p xonali xom g'ishtli uylar, don omborlari va qora hamda qizil rangli bo'yalgan kulolchilik namunalari yaqqol ko'rsatib turibdi.

Tarixshunoslik tahlilida mazkur ikki yondashuvning har ikkalasida ham kuchli faktik asoslar mavjudligini tan olish kerak. Ammo XX asr oxiri va XXI asr boshlarida Dalvarzintepa (Farg'onadagi) va Chust yodgorliklarida B. Matboboyev tomonidan olib borilgan yangi qazishmalar, shuningdek, Chust madaniyatining so'nggi bosqichiga oid Ashqaltepa yodgorligining o'rganilishi uchinchi bir sintetik nuqtayi nazarni yuzaga keltirdi. Hozirgi kunda Chust madaniyati janubiy yuqori texnologiyali dehqonchilik an'analari bilan mahalliy so'nggi bronza davri substratining uzoq muddatli integratsiyasi natijasida shakllangan sinkretik madaniyat deb qaralmoqda.

Xo'jalik tizimi tahlilida ham uzoq yillar davomida bahslar davom etdi. V.I. Sprishevskiy Chust aholisini faqatgina ibtidoiy ketmon dehqonchiligi bilan shug'ullangan, deb hisoblagan edi [4, 56-b.]. Keyinchalik o'tkazilgan paleoetnobotanik tadqiqotlar (don qoldiqlarining flotatsiya usulida ajratib olinishi) Chust madaniyati aholisi ikki yoqlama sug'orishga (tabiiy buloq suvlari va kichik soylardan ariqlar qazish orqali) asoslangan yuqori darajadagi dehqonchilik texnikasiga ega bo'lganini ko'rsatdi. Arxeologik qazishmalarda arpa (*Hordeum*), bug'doy

(\$Triticum\$) va tustovuq (\$Panicum\$) donlarining ko'plab topilishi, shuningdek, tosh o'roqlar kontsentratsiyasi bu yerda intensiv dehqonchilik mavjudligidan dalolat beradi.

Burguluk va Amirabod madaniyatlari: Toshkent vohasi va Xorazmdagi lokal o'zgarishlar

Ilk temir davri tarixshunosligida Toshkent vohasidagi Burguluk madaniyati (miloddan avvalgi IX–VI asrlar) yarim o'troq chorvachilikdan o'troq dehqonchilikka o'tish bosqichini aks ettiruvchi eng yorqin namuna sifatida tahlil qilinadi. A.I. Terenojkin tomonidan asos solingan ushbu madaniyat tadqiqi keyinchalik o'zbek arxeologlari (O. Suxareva, M. Filanovich, A. Anorboyev) tomonidan chuqurlashtirildi [6, 34-b.].

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan Burguluk madaniyati yodgorliklarining (ayniqsa Burguluktepa va SHoshtepa quyi qatlamlari) eng diqqatga sazovor jihati – ularning turar-joy arxitekturasidir. Bu yerda uylar asosan yarim zirzami (yarim yerto'la) shaklida bo'lib, tomi yog'och va qamish bilan yopilgan. Kulolchilik buyumlari to'liq qo'lda yasalgan bo'lib, sirti qo'pol, chizilgan chiziqlar bilan bezatilgan. Bu esa Janubiy Baqtriya yoki So'g'diyonaning yuksak darajada rivojlangan kulolchilik charxi va xom g'ishtli monumental me'morchiligidan keskin farq qiladi. Tadqiqotchilar ushbu farqni Toshkent vohasining geografik jihatdan cho'l va tog'oldi chorvador qabilalari (saklar) bilan bevosita aloqada bo'lganligi va ekologik muhitning o'ziga xosligi bilan izohlaydilar.

Quyi Amudaryo havzasida joylashgan Amirabod madaniyati (miloddan avvalgi X–VIII asrlar) ham shunday o'tish davri xarakteriga ega. S.P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm ekspeditsiyasi ushbu madaniyatni tahlil qilar ekan, uni daryo deltalari bo'yida joylashgan, asosiy xo'jaligi yarim o'troq chorvachilik va yordamchi xo'jaligi liman usulida (suv toshqinlaridan so'ng qolgan nam yerlarga urug' sepish) dehqonchilik bo'lgan aholi yodgorliklari guruhiga kiritdi [7, 210-b.].

Biroq, tarixshunoslikda Amirabod madaniyatining so'nggi taqdiri va uning o'rnini egallagan Quvisoy madaniyati (miloddan avvalgi VII–V asrlar) o'rtasidagi genetik aloqadorlik jiddiy muhokama mavzusidir. B.I. Vainberg o'z tadqiqotlarida Quvisoy madaniyatida g'arbiy (K線piyoldi va Janubiy Ural) ko'chmanchi qabilalarining ta'siri juda kuchli bo'lganligini, shu bilan birga Xorazmning o'zida o'troq va mukammal sug'orishga asoslangan Dingilja kabi yirik temir davri qal'alarining shakllanishiga aynan shu sinkretik jarayonlar turtki berganini isbotladi [12, 118-b.].

Ilk shaharsozlik va monumental arxitekturaning shakllanishi: So'g'diyona va Baqtriya misolida

XX asrning 70-yillaridan boshlab temir davri arxeologiyasi tarixshunosligida markaziy o'rinni "Markaziy Osiyoda qadimgi shaharsozlik va ilk davlatchilikning paydo

bo'lishi" muammosi egalladi. Ushbu muammo doirasida So'g'diyona (Zarafshon va Qashqadaryo vohalari) hamda Baqtriya yodgorliklari asosiy faktik baza vazifasini o'tadi.

So'g'diyonada ilk temir davriga oid eng yirik markazlar – bu Qadimgi Samarqand (Afrosiyob), Erqo'rg'on va Uzunqir yodgorliklaridir. M.H. Isomiddinov Afrosiyobning eng quyi (nolinchi va birinchi) qatlamlarini tahlil qilib, miloddan avvalgi VIII–VII asrlardayoq bu yerda qalinligi 5 metrdan ortiq bo'lgan ulkan paxsali mudofaa devori barpo etilganini aniqladi [11, 89-b.].

Tarixshunoslikda ushbu shaharlarning paydo bo'lish tabiati to'g'risida ikki xil konsepsiya mavjud:

1. **Ahamoniylargacha bo'lgan mahalliy urbanizatsiya konsepsiyasi:** A. Asqarov, M. Isomiddinov va E. Rtveladze kabi olimlar Afrosiyob, Erqo'rg'on va Uzunqir kabi shaharlarni Ahamoniylar istilosidan (miloddan avvalgi VI asr o'rtalari) ancha oldin, mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ichki tabaqalanish va ichki mudofaa ehtiyojlari natijasida yuzaga kelgan, deb hisoblaydilar [3, 85-b.; 11, 104-b.]. Bu yodgorliklar "Katta Xorazm" yoki "Qadimgi Baqtriya podsholigi" kabi ilk davlat tuzilmalarining siyosiy va iqtisodiy markazlari bo'lgan.

2. **Ahamoniylar davri impersiya urbanizatsiyasi konsepsiyasi:** Ba'zi g'arb arxeologlari (masalan, Pyer Lerish) va ayrim sovet davri tadqiqotchilari Markaziy Osiyodagi chinakam shahar tipidagi istehkomlar faqatgina Ahamoniylar imperiyasining harbiy-ma'muriy ehtiyojlari (satraplik markazlari barpo etish) tufayli vujudga kelgan, degan fikrni himoya qilishga urindilar. Ularning fikricha, Yaz-I va Yaz-II davri yodgorliklari shahar emas, balki faqatgina yirik qishloq yoki hukmdor qarorgohlari bo'lgan.

Biroq, Qashqadaryo vohasidagi Uzunqir yodgorligida olib borilgan qazishmalar (R. Sultonov, A. Sagdullayev) birinchi konsepsiyaning mutloq haqiqatligini tasdiqladi. Uzunqirda miloddan avvalgi VII asrga oid mudofaa devorining ichki qismidan qurol-aslaha ustaxonalari, metall eritish xumdonlari va murakkab sug'orish tarmoqlari topildi. Bu obodlik faqatgina ichki mustaqil iqtisodiyot negizidagina shakllanishi mumkin edi.

Janubiy O'zbekistondagi Qizilcha va Talashqantepa yodgorliklari ham Shimoliy Baqtriyada mudofaa me'morchiligi Yaz-II davridayoq yuqori bosqichga ko'tarilganini ko'rsatdi. Binolar qurilishida maxsus to'rtburchak shakldagi xom g'ishtlardan ($25 \times 10 \text{ sm}$) yoki ($44 \times 44 \times 10 \text{ sm}$) keng foydalanilgan. Binolar devorlarining ichki qismida o'qsimon shinaklar (shashqalar) mavjudligi, bu joylarning harbiy-strategik ahamiyatga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Texnologik transformatsiya: Temir metallurgiyasining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari

Tarixshunoslik tahlilining muhim qismi – bu temir texnologiyasining jamiyat hayotiga ko'rsatgan transformatsion ta'sirini baholashdir. Bronza (jez) davridan temir davriga o'tish shunchaki bir metallning o'rnini ikkinchisi egallashi emas edi. Jez ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mis va ayniqsa qalay (\$Sn\$) konlari Markaziy Osiyoda juda kam bo'lib, ular uzoq masofalardan import qilingan. Bu esa jez qurollarini juda qimmat va tanqis qilgan, natijada oddiy dehqonlar hali ham tosh qurollardan foydalanishga majbur bo'lishgan.

Temir rudasi (\$Fe\$) esa tabiatda, jumladan, Markaziy Osiyoning tog' va tog'oldi hududlarida (masalan, Farg'ona vodiysi va Qurama tog'larida) juda ko'p tarqalgan edi. Temirni eritish (to'g'rirog'i, pishirish – *kritsa* olish) texnologiyasi o'zlashtirilgach, mehnat qurollari massiv ravishda arzonlashdi va ommaviylashdi.

Arxeologik materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, temir qurollarining (pichoqlar, boltalar, o'roqlar, paykonlar) keng joriy etilishi quyidagi uchta global tarixiy jarayonni ta'minladi:

1. **Dehqonchilik maydonlarining kengayishi:** Temir boltalar yordamida to'qayzorlar va o'rmonlarni tozalash, qattiq yerlarni haydash imkoniyati tug'ildi. Bu esa demografik oishga olib keldi.
2. **Yirik irrigatsiya inshootlarining barpo etilishi:** Toshkent vohasida Bo'zsuv, Xorazmda Chermen-yab, Baqtriyada Bandixon arig'i kabi yirik kanallarni qazish aynan ilk temir davrida temir va pishiq yog'och qurollarning aralashuvi yordamida amalga oshirildi [7, 245-b.].
3. **Ijtimoiy tabaqalanish va harbiy aristokratiyaning kuchayishi:** Temir qurollar (ayniqsa sak tipidagi akinaklar – qisqa qilichlar, temir paykonli o'qlar) urushlar ko'lamini kengaytirdi. Bu jarayon moddiy madaniyatda yirik istehkomlar va qasrlarning paydo bo'lishida, shuningdek, yodgorliklarning ijtimoiy jihatdan "hukmdorlar qal'asi" va "oddiy aholi turar-joylari"ga bo'linishida yaqqol namoyon bo'ldi [2, 50-b.].

Xulosa

Temir davri arxeologik yodgorliklari tarixshunosligini tizimli tahlil qilish quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

Birinchidan, o'tgan bir asrlik tadqiqotlar natijasida Markaziy Osiyo hududida ilk temir davriga oid boy va turli-tuman ashyoviy materiallar bazasi yaratildi. Chust, Burguluk, Amirabod kabi mustaqil madaniyatlarning ochilishi mintaqaning qadimgi iqtisodiy va madaniy xaritasi mukammal shakllanishiga xizmat qildi.

Ikkinchidan, V.M. Masson tomonidan taklif etilgan Yaz madaniyati xronologik tizimi (Yaz I-III) o'zining fundamental ahamiyatini saqlab qolgan bo'lsa-da, zamonaviy tadqiqotlar (radiokarbon tahlillar) yordamida uning lokal variantlariga jiddiy xronologik tuzatishlar kiritildi.

Uchinchidan, so'nggi yillardagi arxeologik qazishmalar ilk temir davrini nafaqat oddiy metallurgiya shakllanishi, balki mintaqada ilk shaharsozlik, monumental arxitektura va murakkab sug'orish tizimlariga asoslangan davlatchilik poydevorining qo'yilish davri sifatida qayta baholash zarurligini ko'rsatmoqda. Kelgusi tadqiqotlar yodgorliklarni tabiiy-ilmiy fanlar metodlari bilan chuqurroq o'rganishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Asqarov A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Universitet, 2007. – 340 b. (67–82-sahifalar).
- [2] Masson V. M. Drevniy mir i problemy epoxi rannego jeleznogo veka. – Leningrad: Nauka, 1980. – 186 s. (45–52-sahifalar).
- [3] Rtveladze E. V. Tsivilizatsii, gosudarstva i kulturi Sentralnoy Azii. – Tashkent: Akademnasha, 2011. – 288 s. (85–94-sahifalar).
- [4] Sprishevskiy V. I. Chustskoye poseleniye epoxi bronzi i rannego jeleza // Sovetskaya arxeologiya. – Moskva, 1958. – № 3. – S. 54–68.
- [5] Zadneprovskiy Yu. A. Drevnezemledelcheskaya kultura Fergani // Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR. – Moskva-Leningrad, 1962. – № 118. – 232 s. (110–125-sahifalar).
- [6] Terenokhin A. I. Pamyatniki materialnoy kulturi na rynke Burgulyuk v Tashkentskom oaze // Kratkiye soobshaniya Instituta istorii materialnoy kulturi. – Moskva, 1940. – Вып. 6. – S. 31–39.
- [7] Tolstov S. P. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1962. – 324 s. (205–248-sahifalar).
- [8] Asqarov A., Shirinov T. Rannyaya gorodskaya kultura epoxi bronzi i rannego jeleza na yuge Uzbekistana // Obshestvenniye nauki v Uzbekistane. – Tashkent, 1991. – № 10. – S. 72–79.
- [9] Masson V. M. Drevnezemledelcheskaya kultura Margiani // Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR. – Moskva-Leningrad, 1959. – № 73. – 214 s. (140–155-sahifalar).
- [10] Shirinov T. Sh. Rannyaya gorodskaya kultura na yuge Uzbekistana (po materialam Kuchuktepa). – Tashkent: Fan, 1993. – 148 s. (60–72-sahifalar).
- [11] Isomiddinov M. H. Istoki formirovaniya drevnego goroda Sogda (na primere rannix sloyev Afrosiaba). – Tashkent: Fan, 2002. – 164 s. (88–109-sahifalar).
- [12] Vaynberg B. I. Skotovodcheskiye plemena v drevnem Xorezme // Etnografiya i arxeologiya Sredney Azii. – Moskva: Nauka, 1979. – S. 115–124.